

УДК 347.44

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КАТЕГОРІЇ «ПРАВОЧИН»

Марина ПИСАРЕНКО,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу історичного виникнення та формування категорії правочину, зокрема, проаналізовано формування та трансформація контрактів у римському праві, основні вимоги до таких правочинів, їх види тощо. Проаналізована значна кількість літературних джерел, які дають можливість зробити висновок про те, що в Римі були сформульовані основні вимоги щодо умов дійсності правочинів, які є актуальними й нині. Зроблено висновок про те, що римське право не лише містить у собі витоки формування інституту правочинів, а і справило великий вплив на розвиток права в континентальній Європі.

Ключові слова: правочин, договір, контракт у римському праві, умови дійсності правочину.

APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF THE CATEGORY OF “TRANSACTION”

Maryna PYSARENKO,
Postgraduate Student of the Department of Civil Law
of the National University “Odessa Law Academy”

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the historical occurrence and formation of the category of the transaction, in particular, the formation and transformation of contracts in Roman law, the basic requirements for such transactions, their types, etc. A significant number of literary sources have been analyzed that make it possible to conclude that in Rome the basic requirements for the validity of transactions were formulated, which are also relevant today. It is concluded that Roman law includes not only the origins of the formation of the institute of transactions and had a great influence on the development of law in continental Europe.

Key words: transaction, contract, contract in Roman law, conditions of validity of the transaction.

Постановка проблеми. Одним з основних і найдавніших інститутів приватного права є правочин, який покликаний врегулювати перехід суб'єктивних прав та обов'язків від однієї особи до іншої. Однак на практиці мають місце деякі неузгодженості та недоліки в чинному цивільному законодавстві, які заважають реалізовувати суб'єктивні права фізичних і юридичних осіб.

Правочин у момент його вчинення має чітко відповідати зазначеним законом вимогам, а інакше виникають підстави для визнання його недійсними. У разі, коли правочин відповідає всім вимогам закону та всім тим додатковим умовам, які для самих учасників правочину є істотними, тоді він визнається дійсним і вносить ті зміни в юридичні відносини, на які спрямований, а також встановлює відповідні обов'язки.

Разом із тим вивчення будь-якого інституту, його особливостей необхідно починати з історичних аспектів становлення та розвитку. Зазначене зумовлює актуальність дослідження таких питань, як історичне виникнення та розвиток категорії правочину як інституту приватного права.

Ступінь дослідження теми. Дослідженню категорії «правочин» присвячені дослідження таких учених, як: М.М. Агарков, Д.М. Генкін, І.В. Давидова, В.І. Жеков, О.С. Юффе, І.Б. Новицький, І.С. Перетерський, Н.В. Рабинович, В.О. Рясенцев, І.В. Спасибо-Фатеева, Є.О. Суханов, Д.О. Тузов, Є.О. Харитонов, Н.С. Хатнюк, В.П. Шахматов, Г.Ф. Шершеневич, Р.Б. Шишка та ін.

Мета статті – проаналізувати положення римського приватного права щодо виникнення, формування та розвитку категорії правочину.

Виклад основного матеріалу. Інститут правочинів у праві, як і будь-яке інше соціальне явище, розвивався

поступово, внаслідок чого людство дійшло висновку, що правочини як правова форма можуть використовуватися як універсальний засіб індивідуального регулювання суспільних відносин.

Як зазначається в літературі, формування поняття правочину – порівняно пізній результат юридичного аналізу. Вважається, що правовим системам стародавнього світу, включаючи римське приватне право, було невідоме поняття, котре охоплювало б як договори, так і односторонні юридичні дії приватноправового характеру. Лише в середині XVIII ст. у деяких національних правових системах Європи починає використовувати термін “actus juridicus”, що означає правочин у сучасному розумінні. Разом із тим деякі цивілісти [1, с. 333] вважали, що ще римські юристи вживали термін “negotium”, розуміючи під ним не тільки «справу», але й «правочин». Разом із тим зазначимо, що це не є рівнозначним сучасному значенню цього слова в юридичній термінології.

І.Б. Новицький стверджував, що в римському праві говорилося саме про правочини (а не про контракти). Зазначалося, що вони можуть бути nullum (неукладеними), nullius (нікчемними), а так само їх можна resindere (вважати недійсними), dissolvere (розірваними), distrahere (такими, що позбавлені юридичної сили). Однак, попри вживання терміна (negotium), він все ж таки не мав такого широкого застосування в римському праві, як контракт або пакт, очевидно тому, що цих категорій для характеристики підстав виникнення зобов'язань, які не є деліктами, було цілком досить [2].

М.М. Агарков визначав правочини як: правомірні юридичні дії, що вчиняються однією або кількома особами, котрі виступають суб'єктами майнових (цивільних) прав, і встановлюють, змінюють, припиняють цивільні

правовідносини, на встановлення, зміну або припинення яких вони спрямовані [1, с. 360].

Римське приватне право розрізняло договірні і як би договірні зобов'язання, але узагальнюючої категорії для підстав виникнення цих зобов'язань не знало.

За патріархально-натурального господарства застосовувалася обмежена кількість типів договорів. Так, римлянами використовувався договір *pechum*, який укладався у формі складного обряду та розглядався римськими юристами [3, с. 224; 4, с. 116; 5, с. 122].

І.Б. Новицький зазначає, що важко припустити, щоб і в цей віддалений період римської історії можна було обійтися без продажу і купівлі речей, передачі їх у тимчасове користування тощо, проте немає жодних відомостей щодо того, як потрібно було тоді оформляти правочини подібного роду, щоб вони мали обов'язкову силу [5, с. 122].

На рубежі III – II століть до н.е. у вигляді підстави виникнення зобов'язання стали розглядатися випадки письмової фіксації, які спочатку використовувалися римлянами як записи в спеціальних книгах для реєстрації боргів. Як зазначає Д.В. Дождев, домовладка вів облік витрат і надходжень у домашній бюджет у спеціальній книзі, заносив туди імена боржників. Запис сам по собі не встановлював борг, лише реєстрував його. Однак, якщо за угодою з боржником борг за якої-небудь підстави фіксувався кредитором як сплачений, а потім заносився в книгу витрат як грошова позика, то такий борг змінювався на контракт [6, с. 547–548]. Ці літеральні контракти до кінця класичного періоду стали зливатися з розвинутою письмовою стипуляцією. Поступово записи в прибутково-видаткових книгах замінювали більш простими формами записів боргів.

На початку нашої ери у римлян з'являються реальні контракти, які для надання їм юридичної сили, крім угоди, вимагають фактичної передачі речі. Таким чином вчинялися позика, морська позика, поклада, фидуціарний договір і застава. Д.В. Дождев вважає, що вимога передачі має походження зі стародавніх магічних уявлень, відповідно до яких сам факт контакту з чужою річчю вів до особистого підпорядкування її визнаному господареві [6, с. 550].

Подальші потреби розвитку цивільного обігу спонукали римлян надавати позовний захист угодам, які не охоплювалися встановленим переліком форм договорів, що використовувалися. Як зазначає І.Б. Новицький, під тиском вимог господарського життя сторона, яка виконала зобов'язання, встановлене договором, що виходило за рамки замкнутого переліку контрактів, отримала позов для спонукання іншої сторони до виконання її зобов'язання [5, с. 200]. Це так звані безіменні контракти: договір міни, комісія, інспекція, прекарій. І якщо римське приватне право так і не визнало юридичну силу за будь-якою угодою, що не суперечить закону, римляни згодом надали позовний захист окремим угодам, хоча вони не охоплювалися визнаним переліком консенсуальних контрактів [4, с. 133].

Окрім договірної права, у римлян отримало розвиток спадкування за заповітом. Зокрема, інститут заповідального права в римській правовій системі являв собою унікальне явище всього античного світу.

Під час свого розвитку римська юридична традиція конкретизувала умови дійсності договорів: 1) як будь-яка домовленість договір передбачає вираження волі осіб, які його вчиняють; при цьому обидві волі мають бути узгоджені між собою (*convenire* – «сходяться на одному»); 2) законність змісту договору, тобто договір не мусить мати своїм предметом дію, що порушує норми права; до проти-законної домовленості відносять і домовленість, що суперечить моралі чи «добрим звичаям» (наприклад, недійсне зобов'язання не вступати в шлюб); 3) зобов'язання мусить мати визначеність змісту, тобто договір, який страждає

повною невизначеністю змісту, є недійсним. Зокрема, зобов'язання поділяли на визначені (коли зміст зобов'язання ясно і точно визначено в самому договорі) та невизначені (якщо в договорі дається лише критерій, за допомогою якого можна встановити зміст зобов'язання, або вказується коло предметів, з числа яких боржник зобов'язаний надати якийсь один); 4) предметом зобов'язання має бути можлива дія, тобто не може існувати зобов'язання, якщо його предмет неможливий; неможливість дії могла бути: фізичною (тобто таку дію фізично неможливо здійснити), юридичною (наприклад, продаж речі, яка не може бути відчужена (вилучена з обороту), моральною); 5) дія, що є предметом договору, має становити інтерес для кредитора [10, с. 84–85]. Зазначимо, що такі умови дійсності є виваженими, ґрунтовними та відповідали принципу справедливості. Вони є актуальними й нині.

Отже, римське право містило в собі витоки формування інституту правочинів і справило величезний вплив на розвиток права в континентальній Європі.

Німецькі держави, що утворилися на колишніх територіях Римської імперії, з часом прийняли, а через століття і розвинули римське право. Зокрема, в літературі зазначається, що німці досить легко і швидко прийняли та освоїли римське право. Ця обставина була пов'язана з тим, що якраз у цей період з'явився популярний і досить простий, але більш легкодоступний народний метод формування права на базі використання класичних римських правових норм. Таке право називають «вulgарним римським правом». Методи і результати класичного римського законодавства і правознавства були настільки витонченими, що вони виявилися набагато вищими того рівня, який міг бути прийнятий німцями. Vulgarне право характеризувалося досить примітивним рівнем формування правових понять. З німецького vulgarного права зникла не тільки техніка ведення цивільних процесів, але й точно відточена система інститутів цивільного права. У цьому праві були змішані, наприклад, різні типи договірних контрактів, у результаті чого неможливо було відрізнити між собою спадкове право, право володіння власністю (майнове право) і особливо виділене майнове право. Не підлягає сумніву те, що вплив римського права у Франції зумовлений соціально-економічними факторами, аналогічними німецьким. Моли-товник Аларіха 506 р. являв собою в змістовній частині не що інше, як римське право [7, с. 31]. Особливо сильний вплив римського права спостерігався на півдні країни, а на півночі великої ваги мало звичаєве право. Свідченням тому є Великі кутюми Нормандії 1275 р., Хартія вольностей міста Лорріса 1155 р., середньовічні ордонанси Кольбера за Людовіка XIV, ордонанси про дарування і спадкування канцлера Дагессо. Так, Хартія вольностей міста Лорріса з метою регулювання майнових відносин у § 17 дозволяла кожному бажаному вільно продавати своє майно [8, с. 274–275]. Однак, як зазначає Ю.П. Єгоров [9], загалом у Франції до римського права ставилися лише як до «писаного розуму», але не як до загального діючого права. Таким у Франції швидше вважалася судова практика парламентів, про значимість якої свідчать її збірки. У XVI і XVII ст. стали особливо частими такі рішення (перш за все в главі процесу і цивільного права), за якими можна було передбачити, як у майбутньому вчинить парламент за таких же обставин.

Французька революція 1789 р. ініціювала роботу над цивільним законодавством. У 1804 р. приймається Французький цивільний кодекс, а у 1807 р. – Торговий кодекс. Останній був прийнятий як доповнення до цивільного кодексу. Всі загальні правила, що містяться у Французькому цивільному кодексі, застосовувалися і до торговельних правочинів. Французький цивільний кодекс, іменована-

ний кодексом Наполеона, був використаний не тільки в низці європейських країн (Іспанія, Італія, Греція, Нідерланди, Бельгія), але і в Північній (штат Луїзіана США, провінція Квебек Канади) і Латинській Америці. Інституційна система кодексу дозволила в книзі 3 «Про способи набуття права власності» в титулі 111 «Про договори або про договірні зобов'язання взагалі» сформулювати основні положення договірної права, включаючи поняття договору, принцип свободи договору, істотні умови дійсності договорів та ін.

У майбутньому соціально-економічний розвиток суспільства призвів до того, що законодавці виявилися не в змозі врахувати і відобразити в праві все зростаюче різноманіття договорів і соціально значущих односторонніх актів поведінки. Водночас логіка цивільного обороту вимагала визнавати юридичну силу за будь-яким відповідним його нормальному розвитку актом поведінки, що не порушує законів. Вирішенню цього протиріччя сприяла ідея про єдине узагальнене закріплення в праві поняття договорів і соціально значущих односторонніх актів поведінки. З'являється нова правова категорія – правочини.

Висновки. Римське право, безумовно, є підґрунтям формування категорії правочину, заклало основні його ідеї, принципи, вимоги правового регулювання тощо. Сформовані умови дійсності правочинів свідчать про їх виваженість і є актуальними нині. Аналіз історичного розвитку та трансформації категорії правочину від «укладення договору лише в задалегідь визначеній формі» до «надання можливості сторонам домовлятися на свій розсуд щодо умов укладення договорів та враховувати максимально інтереси всіх сторін» дає можливість говорити про врахування процесів розвитку суспільства, його особливостей тощо. І хоч надання свободи сторонам може мати наслідком недійсність частини укладених правочинів, це було виправданим та необхідним кроком. Нині наявна достатня кількість норм, які закріплюють умови дійсності правочинів, а також підстави та наслідки визнання їх недійсними. Разом із тим ці норми ґрунтуються на закладених ще римським правом основних ідеях, засадах та принципах.

Список використаної літератури:

1. Агарков М.М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву в 2-х т. Т. II. Москва : Центр ЮрИнфоР, 2002. С. 333–360.
2. Новицкий И.Б. Недействительные сделки. Вопросы советского гражданского права. Изд-во АН СССР, 1945.
3. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право. / Пер. с макед. Под ред. В.А. Томсинова. Москва : Зерцало, 1999. 448 с.
4. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1974. 156 с.
5. Новицкий И.Б., Перетерский И.С. Римское частное право : учебник. Москва : Юрид. лит., 1996. 464 с.
6. Дождев Д.В. Римское частное право. Москва : НОРМА, 2003. 784 с.
7. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. / Пер. с фр. В.А. Туманова. Москва : Международ. отношения, 1998. 400 с.
8. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. / Под ред. К.И. Батыра, Е.В. Поликарповой. Москва : Юристъ, 1996. Т. 1.
9. Егоров Ю.П. Правовой режим сделок как средств индивидуального регулирования. Новосибирск : Наука, 2004. 364 с.
10. Давидова І.В. Формування категорії правочинів як інституту приватного права: деякі питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 83–85.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Писаренко Марина Олександрівна – аспірант кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Pysarenko Maryna Oleksandrivna – Postgraduate Student of the Department of Civil Law of the National University “Odessa Law Academy”

divo-ira@ukr.net